

ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2019-20-1>

УДК 330.1:330.34

Антисоціальний капітал та його мережеві ефекти

Єлісеєва Людмила Володимирівна

кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри аналітичної економіки та природокористування
Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

Yelisieieva Liudmyla

Lesia Ukrainka Eastern European National University

У статті аналізується економічна сутність, основні форми, мережеві ефекти антисоціального капіталу. Розкрито економічну природу «ерозії» соціального капіталу та його зв'язок із негативними екстерналіями. Досліджено формування основ концепції антисоціального капіталу в роботах Р. Патнема, Дж. Коулмана, Ф. Фукуяма. На підставі концепції М. Уорена визначені основні форми соціального/антисоціального капіталу залежно від рівнів доступу до ресурсів, довіри та поширення норм взаємності. Досліджено патерналізм як форму антисоціального капіталу та умови його розвитку. Проаналізовано еволюцію патерналістського суспільства в Україні від часу здобуття незалежності та визначено основні ризики його трансформації. Досліджено динаміку патерналістських настроїв українського суспільства за результатами досліджень World Values Survey та національних соціологічних служб. Виявлено окремі передумови розвитку інших форм антисоціального капіталу – корупції, непотизму, тероризму, клієнтизму тощо.

Ключові слова: антисоціальний капітал, «ерозія» соціального капіталу, негативні екстерналії, патерналізм, корупція, соціальна норма.

Елисеева Л.В. АНТИСОЦИАЛЬНЫЙ КАПИТАЛ И ЕГО СЕТЕВЫЕ ЭФФЕКТЫ

В статье анализируется экономическая сущность, основные формы, сетевые эффекты антисоциального капитала. Раскрыта экономическая природа «эрозии» социального капитала и его связь с негативными экстерналиями. Исследовано формирование основ концепции антисоциального капитала в работах Р. Патнема, Дж. Коулмана, Ф. Фукуямы. На основании концепции М. Уоррена определены основные формы социального/антисоциального капитала в зависимости от уровней доступа к ресурсам, доверия и распространения норм взаимности. Исследован патернализм как форму антисоциального капитала и условия его развития. Проанализирована эволюция патерналистского общества в Украине со времен обретения независимости и определены основные риски его трансформации. Исследована динамика патерналистских настроений украинского общества по результатам исследований World Values Survey и национальных социологических служб. Выявлены отдельные предпосылки развития других форм антисоциального капитала – коррупции, непотизма, терроризма, клиентизма и др.

Ключевые слова: антисоциальный капитал, «эрозия» социального капитала, негативные экстерналии, патернализм, коррупция, социальная норма.

Yelisieieva Liudmyla. ANTISOCIAL CAPITAL AND ITS NETWORK EFFECTS

In the article the economic essence, the main forms, network effects of antisocial capital are analyzed. The economic nature of "erosion" of social capital and its connection with negative externalities are revealed. The formation of the fundamentals of the concept of anti-social capital in the works of R. Patneum, J. Coleman, F. Fukuyama is explored. Based on the M. Warren concept, the main forms of social / antisocial capital are determined, which depend on the levels of access to resources, trust and the spread of reciprocity norms. The article substantiates which forms of social capital are most often subject to erosion and cause the emergence of antisocial capital. It is found that intolerance and sectarianism are the result of the deformation of closed social capital. It is pointed out that antisocial capital can manifest itself in the social, political, economic spheres, the classic examples of which are organized crime in Colombia, political corruption in Italy, and the economic system of prosecution in the USSR, respectively. The example of Columbia explored how high levels of trust in exchange and willingness of families to open and accept outsiders became the foundation for the emergence of the Medellín cartel, which caused significant economic and social negative effects for the national economy and society as a whole. It is established that the system of

blat in the Soviet Union is also a form of antisocial capital, which created significant negative externalities. It was found that blatts violated the economic freedoms of other participants and did not create incentives for improving the existing economic system. Paternalism has been investigated as a form of antisocial capital and the conditions for its development. The evolution of paternalistic society in Ukraine from the time of independence and the main risks of its transformation have been analyzed. The dynamics of paternalistic sentiments of Ukrainian society has been researched according to the results of studies of the World Values Survey and national sociological services. Some preconditions of development of other forms of antisocial capital – corruption, nepotism, terrorism, clientism, etc. were revealed.

Key words: antisocial capital, “erosion” of social capital, negative externalities, paternalism, corruption, social norm.

Постановка проблеми. На сучасному етапі суспільного розвитку науковці переважно досліджують позитивні зовнішні ефекти від розбудови соціального капіталу, відзначаючи його позитивний вплив на економічний і соціальний добробут населення, освіту, медицину, формування демократичних інститутів тощо. Проте останній може також мати «темну сторону» (з англ. “dark side”), зумовлюючи потужні негативні екстерналиї. Значна кількість суспільних явищ і процесів, розвиток яких ми намагаємося стримувати нині, теж є формами антисоціального капіталу. До них належать корупція, сепаратизм, патерналізм, організована злочинність тощо. Усі вони погіршують якість життя більшості індивідів та завдають шкоди національній економіці. Проте для їх викорінення необхідно зрозуміти їхню економічну сутність, причини появи, форми поширення, що, на нашу думку, є важливим та актуальним на сучасному етапі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У своїх роботах окремі проблеми формування антисоціального капіталу актуалізували засновники концепції соціального капіталу – Дж. Коулман [1], Р. Патнем [2], Ф. Фукуяма [3]. Далі цей напрям дослідження розвинули М. Джонсон [4], С. Роуз-Акерман [5], М. Уорен [6], Е. Усланер [7] та ін., які переважно зосередилися на вивченні конкретних форм його прояву. Серед українських науковців частково форми антисоціального капіталу розкриті в працях В. Валле [8], А. Гриценка [9] та ін.

Формулювання цілей статті. Ми ставили за мету дослідити економічний зміст, форми та мережеві ефекти антисоціального капіталу.

Виклад основного матеріалу. У своїй роботі «Боулінг наодинці» Р. Патнем визнав, що «мережі та пов'язані з ними норми взаємності є корисними для тих, хто знаходиться в мережі, але зовнішні ефекти соціального капіталу аж ніяк не завжди є позитивними. Прикладом є «міські банди», NIMBY рухи (так звані рухи «не в моєму дворі»), а владні

еліти часто експлуатують соціальний капітал для досягнення цілей, які є антисоціальними з більш широкої перспективи» [2, с. 21–22]. Інші розробники концепції соціального капіталу теж вказували на його недоліки. У П. Бурдьє негативні наслідки розвитку соціального капіталу розглядаються як невід'ємні від його переваг. У Ф. Фукуяма вони виникають через розподіл довіри [3]. Навіть Дж. Коулман, який розділяв найбільш оптимістичні погляди на формування соціального капіталу, стверджував про те, що він може мати «зворотний бік» [1]. Отже, серед теоретиків є загальна згода про те, що соціальний капітал може зумовлювати негативні суспільні ефекти.

Соціальний капітал, як фінансовий і людський, може мати руйнівні наслідки для індивідів, спільноти чи суспільства. Це пов'язано з тим, що він сприяє досягненню різних цілей, окремі з яких можуть спричинити негативні ефекти для інших (прямо чи опосередковано). Проте не завжди за таких обставин соціальний капітал вважається антисоціальним. Використання цього поняття часто має суб'єктивний характер і залежить від конкретного контексту. Наприклад, згідно з теорією П. Бурдьє соціальний капітал часто використовується індивідами в боротьбі за вищий соціальний статус, у результаті чого виграють одні, а програють інші групи людей. Такий соціальний капітал не є антисоціальним. У нашому дослідженні ми припускаємо, що антисоціальний капітал – результат ерозії колективного соціального капіталу, унаслідок чого учасники мережі отримують клубне благо за рахунок інших і генерується стійка система негативних екстерналій. Антисоціальний капітал може набувати різних форм, серед яких – корупція, непотизм, тероризм, організована злочинність, клієнтизм, етнічне суперництво, сепаратизм тощо. Їх економічними наслідками, як правило, є економічна неефективність через високі транзакційні витрати, пригнічення інновацій, несправедливий розподіл ресурсів та ін. Для пояснення

таких процесів часто використовують дефініції «руйнування», «ерозія», «деформація» соціального капіталу.

Свобода створення мереж є одним із прав індивідів, що дає змогу вибирати осіб, з якими вони готові кооперуватися. Проте свобода об'єднання передбачає і свободу виключення, крайні форми якого зумовлюють перекося в розподілі економічної влади, підрив основ демократії, поширення змов, корупції, соціальної ізоляції тощо. У своїй роботі А. Портес відмітив, що «ще два століття тому Адам Сміт... скаржився, що збори купців неминуче закінчувалися змовою проти громадськості. По суті громадськість, звичайно, є всіма тими, хто виключений із мереж і доступу до спільної інформації, що пов'язують згуртовані групи» [10, с. 15–16]. Ще тоді А. Сміт наполягав на створенні протидії таким організованим мережам, які є вигідними для їх учасників, проте можуть завдати значної шкоди широким групам населення. Аналогічно у разі анти-соціального капіталу генеруються мережеві ефекти: як правило, позитивні для учасників мережі та негативні для усіх, хто знаходиться поза нею. За окремих обставин негативний ефект відчувають й інсайтери мережі, коли є високі вимоги до самих учасників.

Антисоціальний капітал частіше з'являється внаслідок ерозії закритого, а не відкритого соціального капіталу. Закритий соціальний капітал характеризується високою лояльністю й потужними нормами взаємності серед членів мережі. Саме його використання може призвести до більш негативних зовнішніх ефектів внаслідок того, що сильна лояльність у групі часто породжує потужну зовнішню групу антагонізму [2, с. 23]. Нетерпимість і сектантство – одні з «темних сторін» соціального капіталу. Справді, слід очікувати, що будь-яке суспільство з розколами за етнічною, расовою, релігійною, майновою ознаками та іншими лініями переломів потенційно страждає від проявів антисоціального капіталу.

Антисоціальний капітал може проявлятися в соціальній, політичній, економічній сферах, класичними прикладами яких є організована злочинність у Колумбії, політична корупція в Італії, економічна система блату в СРСР відповідно. Функціонування таких форм антисоціального капіталу зумовлювало виникнення стійких негативних зовнішніх ефектів.

Антиокія – регіон Колумбії – яскравий приклад процвітання антисоціального капіталу. Населення Антиокії відоме своєю працелюбністю, родинними цінностями, здатністю до

економії, що загалом не лише відрізняло їх від іншої частини колумбійського населення, але й сприяло ранній індустріалізації та економічному розвитку цього регіону. Для місцевого населення було притаманне те, що науковці вважають ключовими показниками соціального капіталу: 1) високий рівень довіри до учасників обміну, в тому числі незнайомців; 2) готовність сімей «відкриватися» і «приймати» аутсайдерів, таким чином полегшуючи конфігурацію асоціацій поза сім'єю [6, с. 130–131]. Саме це свідчить про накопичення значного потенціалу продуктивного соціального капіталу в Антиокії. Проте, як виявилось, він став фундаментом для розвитку неефективних інститутів. Саме тут був створений картель Медельїн (Medellín), який виявився відповідальним за тисячі вбивств та створення міжнародної наркотичної імперії. У період її розквіту лідер такої мережі отримував близько 420 млн дол прибутку щотижня [11, с. 173]. Наслідком діяльності Медельїн були значні людські жертви, руйнування місцевої економіки, підрив демократичних інститутів у країні тощо. Проте, як виявили відомі економісти К. Маквейн і К. Мозер [12, с. 979], 18% колумбійського населення не вважали діяльність Медельїн злочинною. Ба більше, рівень довіри до цієї організації майже не відрізнявся від рівня довіри до органів державної влади на той час. Цей феномен економісти пояснювали тим, що Медельїн суттєво розширила свою мережу, учасники якої отримували значні вигоди, а їхня діяльність регулювалася виробленими неформальними нормами на фоні того, що уряд постійно демонстрував свою безсилість у згортанні діяльності цієї злочинної організації. Приклад формування антисоціального капіталу в Антиокії свідчить про те, що навіть за умов наявності значного потенціалу для розвитку ефективних інститутів (у цьому разі – соціального капіталу) у точці біфуркації може відбутися вибір неефективних із погляду суспільного розвитку інститутів, як це сталося в Колумбії.

Яскравий приклад стійких негативних екстерналій від ерозії соціального капіталу спостерігався й в італійській політичній системі в післявоєнні роки. Відомі економісти Д. Делла Порта і А. Вануччі виявили тісний зв'язок між мережами, асоціаціями та корупцією в Італії [13, с. 107]. Дослідники дійшли висновку, що тут корупція стала загальноприйнятною соціальною нормою. Корупційні відносини розглядалися не як «право», а як природний стан речей, який не можна змінити. За

словами Д. Делла Порта й А. Вануччі, в італійському суспільстві була неформальна домовленість: 1) заняття бізнесом чи отримання дозволів передбачало виплату хабаря; 2) оплата хабарів здійснювалася перед запитом; 3) ціни встановлювалися без будь-якого торгу (наприклад, 5% від вартості контракту на будівництво, 15% – для технічного обслуговування чи оновлення [13, с. 254–255] тощо). Оскільки такі правила не могли бути встановлені законом, корумповані обміни залежали від довіри та взаємності серед учасників. Ці відносини підтримувалися через асоціації. Д. Делла Порта і А. Вануччі відзначають, що практично всі, хто брав участь у корумпованих обмінах в Італії, були учасниками мережевої системи, які не тільки соціалізували членів і дозволяли їм вступати в контакт один з одним, але також здійснювали контроль за їхньою економічною поведінкою, щоб жоден із них не міг дестабілізувати систему. Такі особливості італійської соціальної організації, як високий рівень персональної довіри (особливо за відсутності ефективних правових норм і судової системи), взаємність і розвинуті соціальні мережі, які надавали значні переваги їхнім членам, дозволяють стверджувати, що італійська система політичної корупції спиралася на накопичений антисоціальний капітал. Негативними зовнішніми ефектами від проявів такого антисоціального капіталу стали значні державні витрати, дорогі громадські проекти, зменшення якості суспільних благ тощо. Водночас політична корупція в Італії залежала не тільки від закритого, але й від відкритого соціального капіталу, представленого роллю політичних партій у налагодженні зв'язків між урядовцями та бізнесом. На підставі цього можемо стверджувати, що ерозії піддається не лише закритий, але й відкритий соціальний капітал. За таких обставин корупційні норми стають дуже стійкими, які важко подолати, бо в такому разі громадський контроль не є ефективним інструментом для протидії.

Третім прикладом прояву антисоціального капіталу є поширення системи блату в СРСР. Зазначимо, що блат можна розглядати з двох позицій: як мірило соціального капіталу індивіда (оскільки благо, отримане в такий спосіб, було матеріальним доказом соціального капіталу власника) або як антисоціальний капітал з позиції усього суспільства. У цьому разі ми притримуємося другого підходу. Професор Вищої школи економіки С. Барсукова слушно зазначає, що в СРСР високий рівень

споживання можна було забезпечити за допомогою грошей (наполегливо працювати) чи привілеїв (входити до складу партійної еліти). Блат змінював логіку розподілу, сконструйовану державою, із системою закритого розподілу та черг за місцем роботи. Черги (списки охочих купити машину, отримати квартиру, меблі, дачу тощо) «прив'язували» людину до підприємства, бо у разі зміни роботи вона опинялася в кінці списку на отримання певних благ. Зазначимо, що черга як соціальний інститут виконувала теж низку функцій: стримування споживання, реклами, дисциплінарну функцію, функцію комунікації і формування соціальної згуртованості тощо. Блат не відміняв черги, проте змінював правила її формування, унаслідок чого коректувалися принципи споживання й розподілу, встановлені державою [14]. Блат виявився системою неформальних правил, який накладався на формальний порядок в СРСР.

Дефіцитна економіка СРСР характеризувалася відсутністю можливостей задовольнити першочергові потреби, значною залежністю від сфер обслуговування й державного розподілу за допомогою черг і виділення. Це зумовило розвиток спекуляції, закритих систем перерозподілу, загострило відчуття соціальної несправедливості, що підривало моральне здоров'я суспільства. Економіка СРСР характеризувалася одночасним існуванням резерву та дефіциту. Проте резерв був лише «для своїх». В умовах постійних обмежень і заборон одним зі способів розширити свої економічні можливості став блат. Блат – використання соціальних мереж і неформальних зв'язків для отримання дефіцитних товарів і послуг, а також для вирішення життєвих проблем. Блат став важливою соціальною нормою повсякденного життя радянських людей. На думку британської дослідниці російського походження О. Леденьової, він мав амбівалентний характер, який одночасно підривав і зміцнював командну економіку. Суперечливий характер блату полягав в тому, що, з одного боку, він дозволяв через неформальні персональні зв'язки отримати доступ до дефіцитних благ простим людям, а з іншого – руйнував існуючу суспільну систему. Люди не протестували проти номенклатурних пайків, черг за всім необхідним, проте активно створювали мережі, які відкривали доступ до дефіцитних благ [14, с. 112–113]. Блат не лише забезпечував виживання, а й підтверджував соціальний статус. «Дістати по блату» означало не просто отримати товар, а

й зафіксувати соціальний статус людини, яка здатна вирішити таке завдання [15, с. 35–36]. Насправді така економічна поведінка, пов'язана з використанням блату, порушувала економічні свободи інших учасників та не створювала стимулів для вдосконалення існуючої економічної системи. Розповсюдження системи блату перетворило його в стійку соціальну норму, наслідки чого ми пожинаємо в Україні і досі. Як і у разі з корупцією, люди не завжди визнавали, що застосування блату є протизаконним, проте широко користувалися ним. За словами О. Леденкової, у кожній країні є свої приклади такого застосування соціальних зв'язків. Серед них – неформальні практики «хресних» у Чорногорії, «дорогих братів» у Фінляндії, «маленьких кузенів» у Швейцарії [16] тощо.

Для аналізу стану та динаміки розвитку антисоціального капіталу в сучасному українському суспільстві скористаємося модифікованою концепцією відомого американського дослідника М. Уорена про залежність між формами соціального/антисоціального капіталу та доступу до ресурсів, поширення норм взаємності, рівнів довіри.

Як бачимо, у разі егалітарного доступу до ресурсів та загальної довіри формується найкраща з погляду економічної та соціальної взаємодії форма відкритого соціального капіталу. В умовах егалітарного доступу, проте обмеженої довіри виникає закритий соціальний капітал, який забезпечує позитивні зовнішні екстерналії. Значно гірші форми виникають у разі менш егалітарного доступу до ресурсів – клієнтизм, корупція, непотизм, патерналізм тощо.

Зважаючи на високий рівень монополізму, нерівномірності розподілу доходів, неефективність інститутів захисту прав власності, доступ до ресурсів в українському суспільстві не є егалітарним, що, на нашу думку, консервує вищезазначені форми антисоціального капіталу.

Однією з крайніх форм ерозії відкритого соціального капіталу є патерналістське су-

спільство. У своїй роботі «Соціалістична система» Я. Корнаї аналізує п'ять рівнів патерналізму. Для цього він проводить паралелі з розвитком дитини (під якою він розуміє суспільство) та її зв'язком із сім'єю (роль якої виконує держава). На найвищому – четвертому рівні – батьки забезпечують свою дитину благами, яка пасивно їх приймає. Це становище новонародженого, який не знає, чого потребує, і не здатний виразити свої бажання. Третій рівень патерналізму пов'язаний із тим, що батьки продовжують забезпечувати дитину матеріальними благами, але вона вже здатна виразити свої бажання. Другий рівень – дитина стала студентом і отримує від батьків кошти, які може вільно витратити, проте залишається повністю залежною від батьків, оскільки сама не заробляє. Перший ступінь – дитина подорослішала й сама заробляє собі на життя, проте батьки надають підтримку у разі, коли вона потрапляє у скрутне становище. І, нарешті, нульовий рівень – коли батьків немає і дитина може розраховувати тільки на себе [17, с. 342–343].

У СРСР було свідомо сформоване патерналістське суспільство четвертого рівня. Патерналістська опіка населення з боку партії й держави була одним із найважливіших постулатів офіційної ідеології класичного соціалізму. Така опіка здійснювалася в різних формах, починаючи від податків і субсидій, що деформували структуру споживання в напрямі, який не відповідав потребам населення, закінчуючи інститутами системи економічної безпеки. Проте вона мала й інші негативні суспільні ефекти. Відчуття безпеки, яке створювалося через повну зайнятість, поєднувалося з бюрократичними обмеженнями свободи вибору професії та місця роботи. Значна частина функцій, пов'язана з патерналістською опікою населення, здійснювалася підприємствами, що робило працівників більш залежними від їхніх працедавців. Безплатна освіта й медичне обслуговування супроводжувалося примусовим прикріпленням населення до конкретної школи, поліклі-

Таблиця 1

Форми соціального/антисоціального капіталу (за концепцією М. Уорена)

Доступ до ресурсів і мереж	Характер довіри й поширення норм взаємності	
	Персоніфікована (вузька, обмежена, специфічна)	Загальна
Більш егалітарний	Інструментальний обмін	Інклюзивна кооперація
Менш егалітарний	Клієнтизм і корупція	Патерналістське суспільство

Джерело: [6] з уточненнями автора

ніки чи лікарні. І якщо держава забезпечувала житлом, то вона монополізувала право вирішувати, де і в яких умовах мали проживати громадяни [17, с. 342–343]. Державні службовці переконували, що вони краще знають інтереси тих, ким вони управляють. Бюрократія взяла на себе роль батьків: усі інші групи чи окремі члени суспільства розглядалися як діти, економічна поведінка яких мала повністю визначатися батьками [17, с. 83]. У такий спосіб створювалася ілюзія єдиної соціальної мережі та стабільного закритого соціального капіталу.

Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. в Україні держава відмовилася від вузької патерналістської політики, проте громадяни виявилися не готовими до цього. У зв'язку з цим різко зросла невдоволеність державними інститутами та структура соціально-економічних запитів до державного сектору. Це зумовило значну соціальну дисфункцію, яка проявилася від зменшення прибічників незалежності України до поширення злочинності, наркоманії, алкоголізму [18], які Ф. Фукуяма теж вважає проявом антисоціального капіталу [18]. Наслідком стало масове зубожіння, високі рівні безробіття, злочинності, руйнування системи захисту материнства, дитинства, що зумовили формування суспільства соціальної напруженості та тотального ризику. Як бачимо, на рубежі 80-90-х рр. ХХ ст. була здійснена невдала спроба перейти від четвертого до нульового рівня патерналізму. На початку 1990-х рр. суспільство ще не було готове взяти на себе відповідальність за соціально-економічні та політичні перетворення в державі, проте замість того, щоб здійснювати відмову від патерналізму поступово, така різка зміна напряму економічної політики значно погіршила соціальний та економічний добробут населення та поглибила інституційну недовіру українців. Унаслідок різкої відмови від патерналізму виник інституційний розрив. Проте, на жаль, він не спричинив утвердження цінностей особистої відповідальності українців, оскільки вже наприкінці 1990-х рр. знову відновили традиції патерналізму, хоча в дещо стриманішій формі, ніж це було в СРСР. У таблиці наведені

результати опитування World Value Survey в Україні 1996 р., де 1 означає необхідність в тотальному патерналізмі, 10 – повну відмову від нього.

Як бачимо, більшість українців і надалі була прихильниками патерналізму та відмовлялася брати на себе відповідальність за суспільні перетворення та індивідуальний добробут. На нашу думку, у цей час держава мала ініціювати поступовий перехід від четвертого до третього, а згодом – і другого рівнів патерналізму (за класифікацією Я. Корнаї). Натомість цього не сталося навіть після Помаранчевої революції, яка, навпаки, підсилила патерналістські настрої українців. Лише події 2014 р. ознаменували собою інституційний обвал, унаслідок чого розпочалося подолання патерналістських настроїв населення і водночас відбулася поява нового активного прошарку населення, який формує суспільний попит на подальші якісні перетворення. Згідно з даними Державної служби статистики України, після 2014 р. все більше людей усвідомлює необхідність брати на себе відповідальність за свій добробут. Якщо у 2011 р. близько 80% респондентів вважали, що саме влада повинна брати на себе відповідальність у забезпеченні добробуту кожного громадянина, то натеper таких опитаних менше 60%. Найбільш схильними до патерналістських ціннісних орієнтацій виявилися найстарші та найбідніші респонденти, тоді як до індивідуальної активності – наймолодші та найзаможніші [20]. Майже 70% домогосподарств України переконані в потребі самостійно (лише 2%) або спільно з державними інститутами вирішувати проблеми неякісного життєвого простору й низьких доходів населення [21]. З одного боку, це свідчить про посилення переконань щодо неефективності державних інститутів у забезпеченні добробуту населення, а з іншого – про позитивний тренд у суспільних настроях – поступову відмову від традицій патерналізму.

Висновки з проведеного дослідження. Антисоціальний капітал, як і соціальний, базується на нормах взаємності, високому рівні персональної або загальної довіри, стійких мережах, проте спричиняє значні негативні

Таблиця 2

**Патерналістські настрої в українському суспільстві в 1996 р.
(за результатами World Value Survey)**

Рівні патерналізму	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Частка респондентів, %	34,3	11,1	11,9	7,9	12,8	3,9	2,7	3,9	2,4	4,7

Джерело: [19]

зовнішні екстерналії. Найбільш поширеними його формами є патерналізм, корупція, сепаратизм, організована злочинність тощо. Складність їх подолання полягає в тому, що вони базуються на соціальних нормах, які глибоко вкорінені в спільнотах чи суспільстві загалом. Виявлено, що патерналізм є прикладом ерозії не лише закритого, а й відкритого

соціального капіталу. Проте після Революції гідності, коли більш помітною стала діяльність громадських і волонтерських організацій, в українському суспільстві з'явилися ризики трансформації такої форми антисоціального капіталу. Оскільки нині народ саме від третього сектору очікує нових змін, це може стати формою патерналізму нового зразка.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Coleman J. *Foundations of Social Theory*. Cambridge, Massachusetts, London: The Belknap Press of Harvard University Press, 1990. 527 p.
2. Putnam R. *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon and Schuster, 2001 p. 541 p.
3. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию. Москва: ООО «Издательство АСТ»: ЗАО НПП «Ермак», 2004. 730 с.
4. Johnston M. *Corruption and Reforms: One Size Does Not Fit All*. Laxenburg: IACSA, 2013. 254 p.
5. Роуз-Аккерман С. Коррупция и государство. Причины, следствия, реформы /пер. с англ. О.Я. Алякринского. М.: Логос, 2010. 344 с.
6. Warren M. The nature and logic of bad social capital// *The Handbook of Social Capital*/ Ed. D. Castiglione, J. Deth, G. Wolleb. London: Oxford University Press, 2008. 707 p.
7. Uslaner E. *Corruption/Handbook of Social Capital*. The Troika of Sociology, Political and Economics. Ed. G. Svendsen. Cheltenham, Northampton: Edward Elgar, 2009. 460 p.
8. Валле В. Корупція: роздуми після Майдану. Київ: Дух і Літера, 2015. 280 с.
9. Институциональная архитектура и динамика экономических преобразований/Под ред. А.А. Гриценко. Харьков: Форт, 2008. 928 с.
10. Portes A. Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology. *Annual Review of Sociology*. 1998. № 24. PP. 1–24.
11. Райс К. Демократія. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2018. 320 с.
12. McIlwaine C., Moser C. Violence and Social Capital in Urban Poor Communities. *Journal of International Development*. 2001. № 13 (7). PP. 965–984.
13. Della Porta D., Vannucci A. *Corrupt Exchanges: Actors, Resources, and Mechanisms of Political Corruption*. Rome: Transaction Publishers, 1999. 314 p.
14. Барсукова С.Ю. Блатной Советский Союз, или Экономика взаимных услуг. *Экономическая социология*. 2013. Т. 14. № 1. С. 111–119.
15. Ledeneva A. *Russia's Economy of Favours: Blat, Networking and Informal Exchange*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996. 235 p.
16. *The Global Encyclopedia of Informality: Understanding Social and Cultural Complexity*. Volume 1. London: UCL Press, 2018. 435 p.
17. Корнаи Я. Социалистическая система. Политическая экономия коммунизма. М.: НП «Журнал Вопросы экономики», 2000. 672 с.
18. Політична система та інститути громадянського суспільства в сучасній Україні. К.: Либідь, 2008. 440 с.
19. World Value Survey Wave 3 (1995-1998). URL: <http://www.worldvaluessurvey.org/WVSDocumentationWV3.jsp>
20. Суспільно-політичні настрої населення: нові виклики (квітень 2018 р.)/Рейтинг. URL: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/obschestvenno-politicheskie_nastroeniya_ukraincev_novye_vyzovy.html
21. Соціологічне дослідження домогосподарств та їх відповідальності за свій добробут/Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

REFERENCES:

1. Coleman J. (1990) *Foundations of Social Theory*. Cambridge, Massachusetts, London: The Belknap Press of Harvard University Press.
2. Putnam R. (2001) *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon and Schuster.
3. Fukuyama F. (2004) *Doverie: sotsial'nye dobrodeteli i put' k protsvetaniyu* [Trust: social virtues and the path to prosperity]. Moskva: Ermak.

4. Johnston M. (2013). *Corruption and Reforms: One Size Does Not Fit All*. Laxenburg: IACSA.
5. Rouz-Akkerman S. (2010) *Korrupsiya i gosudarstvo. Prichiny, sledствиya, reform* [Corruption and the state. Causes, effects, reforms]. M.: Logos.
6. Castiglione D. (ed.) (2008) *The Handbook of Social Capital*. London: Oxford University Press.
7. Uslaner E. (2009) Corruption. *Handbook of Social Capital. The Troika of Sociology, Political and Economics*. Cheltenham, Northampton: Edward Elgar.
8. Vallie V. (2015) *Korupsiia: rozdumy pislia Maidanu* [Corruption: reflection after the Maidan]. Kyiv: Dukh i Litera.
9. Gritsenko A. (2008) *Institutsionalnaya arkhitektonika i dinamika ekonomicheskikh preobrazovaniy* [Institutional architectonics and dynamics of economic transformations]. Kharkov: Fort.
10. Portes A. (1998) Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology. *Annual Review of Sociology*, no 24, pp. 1–24.
11. Rais K. (2018) *Demokratija* [Democracy]. Kharkiv: Klub simeinoho dozvillia.
12. McIlwaine C., Moser C. (2001) Violence and Social Capital in Urban Poor Communities. *Journal of International Development*, no 13 (7), pp. 965–984.
13. Della Porta D., Vannucci A. (1999). *Corrupt Exchanges: Actors, Resources, and Mechanisms of Political Corruption*. Rome: Transaction Publishers.
14. Barsukova S. (2013). Blatnoy Sovetskiy Soyuz, ili Ekonomika vzaimnykh uslug [Blat Soviet Union, or the Economy of Reciprocal Services]. *Ekonomicheskaya sotsiologiya* [Economic sociology], vol. 14, no 1, pp. 111–119.
15. Ledeneva A. (1996) *Russia's Economy of Favours: Blat, Networking and Informal Exchange*. Cambridge: Cambridge University Press.
16. Ledeneva A. (ed.) (2018) *The Global Encyclopedia of Informality: Understanding Social and Cultural Complexity*. London: UCL Press.
17. Kornai Ya. (2000) *Sotsialisticheskaya sistema. Politicheskaya ekonomiya kommunizma* [The socialist system. The political economy of communism]. M.: Zhurnal Voprosy ekonomiki.
18. *Politychna systema ta instytuty ghromadjanskogho suspiljstva v suchasnij Ukraini* [The political system and the institutions of the civil society in Ukraine]. Kyiv: Lybid.
19. *World Value Survey Wave 3 (1995-1998)*. Available at: <http://www.worldvaluessurvey.org/WVSDocumentationWV3.jsp> (accessed 06.02.2019)
20. *Suspiljno-politychni nastroj naseleennja: novi vyklyky (kvitenj 2018 r.)* [Public-political mood of the population: new challenges (April 2018)]. Available at: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/obschestvenno-politicheskie_nastroeniya_ukraincev_novye_vyzovy.html (accessed 06.02.2019)
21. *Sociologhichne doslidzhennja domogospodarstv ta jikh vidpovidalnosti za svij dobrobut* [Sociological research of households and their responsibility for their well-being]. Available at: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (accessed 06.02.2019)